

AHMED YESEVİ’NİN YAŞNAMESİNDE “BİLGE KİŞİ” ARKETİPİ

The “Wise Man” Archetype in Ahmed Yasawi’s Yashnama

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ*

ÖZ

Yaşname, insanın yaratılışı, yaşayışı ve “ebedî dönüşü” üzerine şiir ve nesirle yazılan türdür. Orkhon Yazıtları’ndan sonra yazılı edebiyatta ilk yaşname örneklerine XI. yüzyıl metinleri içerisinde rastlıyoruz. Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig, Türk edebiyatında ilk mesnevi örneği olduğu gibi ilk yaşnamenin de yer aldığı bir eserdir. Ahmed Yesevi ise Türk dünyası edebiyatında ilk tasavvufi yaşnamenin yazarıdır. Onun Divan-ı Hikmet adlı eserinde yer alan yaşnamesi daha sonraki yaşnameler için bir arketip kabul edilebilir. Ahmed Yesevi’nin yaşnamesinde kahramanın bireyleşme süreci arketipiyle birlikte dikkat çeken ikinci arketip “bilge kişi”dir. C. G. Jung tarafından ruh arketipi olarak da tanımlanan “bilge” göstergesinin Ahmed Yesevi’nin yaşnamesindeki paradigmatik dizini şunlardır: Ruhlar, Peygamberler, Çilten, Hızır, Pir-i Mugan, Ulular. Ruh veya bilge kişi arketipinin değişik tezahür şekilleri olan bu ilksel imgeler onun derviş olarak yetişmesinde, erginleşmesinde ve ebedî dönüşünde belirli misyona sahiptirler. Ruhun seyr ü sulukunda mürid, dervişin en büyük yardımcısıdır. Bilge kişi arketipinin belirttiğimiz paradigmaları birer mürid görevindedir ve kahramanın erginleşmesinde kendi işlevlerini yerine getirirler. Makalede arketip eleştirisi bağlamında hikmet-yaşnameler araştırmaya tabi tutulmuştur. Ruhun Bezm-i elest`ten ahiret dünyasına kadarki yolculuğunda bilge kişi arketipi onun erginleşmesine büyük katkı sağlar. Kâmileşme sürecinde bu arketipin değişik paradigmaları Yesevi’nin değişik yaşlarında karşısına çıkarak erginleşme sürecini tamamlamasında rol oynarlar. Bu bağlamda bilge kişi tarafından aşk badesinin içirilmesi de tasavvufi açıdan bu arketipin önemli görevleri arasındadır ve yaşnamede Yesevi’ye aşk badesini sunan kişiler Çilten ve Hızır’dır. Yaşnamede bilge kişi arketipinin en önemli imgesi Hızır’dır. Jung’un kendisi tarafından da “bilge” olarak vasıflandırılan Hızır, dört yaşında Yesevi’ye eşlik eder. Aşıklık geleneğinde bade içtikten sonra şiir söylemeye başlayan kahramanlar gibi Pir-i Mugan’ın mey içirmesiyle de Yesevi, hikmetlerini söylemeye başlar. Ahmed Yesevi’nin menkıbevi yaşamından bildiğimiz üzere yedi yaşında onu bulan ve müritlik eden Arslan Baba da yaşnamelerde bilge kişinin diğer bir paradigması olarak dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler

Arketip, Ahmed Yesevi, tasavvuf, yaşname, Jung.

ABSTRACT

It’s known that yashnama’s are works written in prose and versification about human kind’s birth, his life and life hereafter. The first samples of yashnama’s in the written literature after Orkhon monuments are met in the 11-th century. Ahmed Yasawi and Yusuf Khas Hajib are authors of the first yashnamas. Ahmed Yasawi is the author of the first yashnama based on tasawwuf motives. His yashnama was an archetype model for the next samples. Starting from Ahmed Yasawi’s yashnama, in other works created on this genre we meet lots of archetypes. In his yashnama, the second archetype alongside with the archetype of a process of hero being individualized is a wise man. The paradigms of the wise man, indicated as an archetype of spirit by G. Jung as regards Ahmed Yasawi’s yashnama are as follows: Spirits, prophets, Chilten, Khizir, Piri, Mugan, Ulu. These initial images which are among various forms of the archetype of wise man have some mission in growing, gaining wisdom and finally his return to the next world. The mentor is the greatest helper of darvish in process of the spirit’s gaining wisdom. The paradigms of the archetype of a wise man mentioned by us plays the role of a mentor and carries out his functions in the process of perfection of the hero. This article deals with an analysis of Vujudname implying wise sayings in the context of application of archetypes. The archetype of wise man plays an important role in way of life from real into the other world. The various paradigms of the perfection process played vital role and functions in spiritual perfection of Yasawi being encountered by him in different ages. As to the giving of a cup of love by the wise man to drink, it includes important functions of this archetype from the point of view of tasawwuf. The people giving this cup of love to Yasawi are Chilten and Khizir. As a rule, the most important paradigm of the wise man archetype in Vujudname is Khizir. This personage characterized as a “wise man” by Gustav Jung was with him along his way of life from the age of four. According to the framework of traditions of art of minstrel, Piri Mugan begins to recite wise sayings of Yasawi after having a wine as heroes reciting poems after a cup of love. As we know based on information related to the ascetical life of Ahmed Yasawi, Arslan Baba, who found and mentored him when he was seven years old, was contemplated in Vujudname as another paradigm of the “wise man”.

Key Words

Archetype, Ahmad Yasawi, tasawwuf, yashnama, Jung.

* Bakü Avrasya Üniversitesi, Türk ve Yabancı Ülke Filolojisi Bölümü; Hazar Üniversitesi, Azerbaycan Dili ve Edebiyat Bölümü, Bakü/Azerbaycan, mamedovaelmira4@gmail.com

Giriş

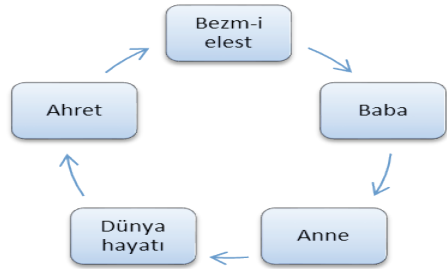
Türk dünyasının bilgin kişilerinden olan Ahmed Yesevi şiirleriyle edebiyat tarihinde iz bırakan, menkıbevi yaşamıyla ve sanatıyla imgesel çağrışımlar uyandıran bir şairdir. Onun “Divan-ı Hkmet” eseri araştırmacılarca edebî ve tarihî açılarından değerlendirilmeye tabi tutulmuş, defalarca şairin menkıbevi yaşamı, Türk tasavvufunun oluşmasındaki rolü söz konusu edilmiş, Ahmed Yesevi'nin edebî kişiliği ve sanatı değişik bağlamlarda ele alınmıştır. C. G. Jung'un arketip kuramından hareketle yazılmış bu makalede ise “Divan-ı Hkmet”te yer alan yaşname metni arketipsel sembolizm bağlamında irdelenerek, yaşnamedeki bilge kişi arketipinin imgesel görüntüleri üzerine araştırma yapılmış, kahramanın bireyleşme sürecinde işlevlerine değinilmiştir.

Yaşnameler, insanın yaratılışı, yaşları ve ölümü üzerine nazım ve nesirle söylenen edebî yapıtlardır. *Umumiyetle baba sulbünün ana rahmine düşmesinden itibaren takriben yüz yaşına kadar insan ömrü, hayatı, sahfalar hâlinde, yıllara göre karakterize edilerek anlatılan bu nev'i eserler* (Çelebioğlu 1998: 367), Türk dünyasında yaşname terimiyle bilindiği gibi yaş destanı, hayat destanı, vücutname, evvel-ahır gibi tabirlerle de adlandırılır. İlk örnekleri sözlü edebiyatta karşımıza çıkar; Türk dünyası destan geleneğinde, bilmecelerde, tekerlemelerde insanoğlunun değişik yaşları mecazlarla anlatılır. Türk klasik edebiyatının bilinen ilk mesnevi örneği olan “Kutadgu-Bilig”de de yaşname genel

olarak kırk yaş sonrası insan ömrü üzerine anlatılan bir manzumedir.

Yazılı edebiyatta yaşnamenin ilk mükemmel örneği Ahmed Yesevi tarafından verilmiştir. *Divan-ı Hikmet*'te, 6 ayrı hikmette 88 dörtlük hâlinde bulunan yaşname, 12 (4+4+4) hece ölçüsüyle yazılmıştır ve kaftiyeleniş itibariyle koşmaya benzer (Açıkgöz 1993: 20). Ahmed Yesevi'nin kaleminde yaşname, tasavvufi bir muhteva kazanmıştır. Sözlü edebiyatta insan hayatının sahfalarını sadece gerçek dünyayla ilişkide anlatan yaşnameler, Ahmed Yesevi'yle ruhlar ve ahiret âlemiyle ilişkide, vahdet-i vücud kuramından hareketle ifade edilmeye başlanmıştır. Özellikle Türkiye ve Azerbaycan âşık şiiri geleneğinde tasavvufi yaşnameler Ahmed Yesevi'nin “Divan-i Hikmet”inden etkilenmiştir. Tasavvufi yaşnameler, devir kuramı bağlamında şekillenmiştir.

Yaşnamelerde ruh, yolculuğunda şu semiyotik aşamalardan geçer:

Görüldüğü üzere tasavvufi yaşnamelerde insanın bu dünya hayatı ruhun yolculuğunda sadece bir sahfa olarak yer almaktadır. Her sahfa aslında yeniden doğuşu simgeler. Bazı yaşnamelerde ise cematat, nebatat, hayva-

nat aşamaları da ruhun yolculuğunda birer merhale olarak yer alır. Ruhun seyrini anlatan yaşnamelerin, arketipsel eleştiri bağlamında incelenmesi, onların bir kolektif bilinçdışı ögesi olarak değerlendirilmesini gerektirir.

XX. yüzyılda edebî metinlerin tahlilinde yeni yöntemlerin uygulanması ve disiplinlerarası metotların kullanımı, daha ayrıntılı ve net araştırmaların ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.

Freud’la başlayan psikanalitik eleştiri kuramı zamanla evrilerek yazar merkezli olmaktan çıkıp Jung’un ortaya koyduğu “analitik psikoloji” sayesinde eser merkezli bir hüviyet kazanmış, yazarın kişisel bilinçaltına insanlığın ortak bilinçaltı eklenerek eser incelemelerine farklı bir boyut kazandırılmıştır. Freud, sadece kişisel bilinçaltını söz konusu ederken öğrencisi Adler aile ve çevreden bahsetmiş, Jung bu kavramlara “kolektif bilinçaltı” ve “arketip” terimlerini eklemiş, Lacan edebî eserin yaratma aracı olan dil ile psikanalizi kesiştirme yoluna gitmiştir (Atlı 2012: 259). Carl Gustav Jung, arketipleri psişemizde ilk bebeklik döneminden de geriye uzanan mitolojik imgeler olarak değerlendirir (2006: 155). Araştırmacılarca edebî metinler arketipler doğrultusunda incelendiğinde metnin derin anlamı ve kahramanın bireyleşme macerası daha açık bir şekilde gözler önüne serilir (Atlı 2012: 265). Bu bağlamda Türk dünyası yaşnamelerinin eser merkezli araştırılması onlarda saklı olan ortak bilinçdışı motif, kalıp ve simgelerin belirlenmesine büyük katkı sağlar. Aksi takdirde yani

yazar merkezli araştırmalarda aynı konuyu işleyen yüzlerce örnek araştırmacının “*kısır döngüde kıvranmasına*” neden olur. Bu nedenle arketipsel eleştiri, ortak kalıpları belirlemek açısından büyük önem taşır. Jung’a göre *her bireyde, kendi kişisel anılarından başka, Jacob Burckhardt’ın yerinde bir deyişi ile «ilksele» simgeler vardır; bunlar «kalubelâdan» beri insan muhayyilesinden kalıtım yolu ile edinilen kuvvetlerdir. Bu kalıtım, bazı mitos ve efsane motiflerinin dünyanın her yerinde aynı biçimlerde tekrarlanması, gerçekten hayret verici bir olayı açıklıyor* (2006: 144). Bu bağlamda Jung’un arketip kuramından hareket etmek doğru olacaktır. *Jung, insan psişesini bilinç ve bilinçdışı olarak ikiye ayırdıktan sonra, bilinçdışını da kendi arasında kişisel ve kolektif olmak üzere ikiye ayırır* (Karagözlü 2012: 1406). Yaşnameler de değişik yazarların kişisel ürünleri olmalarına rağmen metinlerarası ilişki bağlamında sıkı kalıp ve imgelerle örgülenmiş yapıtlardır. Mitlerden sonra diğer türlerde, aynı zamanda yaşnamelerde beliren ilkel simgeler - arketipler, değişik coğrafyalarda ve değişik dönemlerde yaşamış yazarların edebî yapıtlarını birleştiren başlıca unsurlardır. “Evrensel semboller” (Guerin, 1997: 83) olan arketipler yaşnamelerde de ortak bilinçaltının imgeleri olarak karşımıza çıkar. Yaşnamelerde arketipik motif ve kalıplar olarak beliren “*Yaratılış, Ölümsüzlük, Kahraman*” (Guerin 1997: 86) arketipleri ruhun yolculuğunda “ayrılma, dönüşüm ve dönüş” aşamalarının sembolleri olarak yer

alır. Bizden daha önceki araştırmalarda aşama arketipi değişik türlerde ele alınmış, tasavvufi bağlamda da değerlendirilmeler yapılmıştır. Yaşnameler ise arketipsel eleştiri bağlamında ele alınmamıştır. Yaşnameler, muhtevaca insanın yaratılması, dünyaya gelmesi ve geri dönmesi şeklinde özetlenebilir. Campbell'e göre *"Kahramanın mitolojik macerasının standart yolu geçiş ayinlerinde sunulan formülün büyütülmüş hâlidir: ayınma-erginlenme-dönüş: buna monomitin çekirdek birimi denebilir"* (2010: 42). Böylece yaşnamelerde ruhun yolculuğu analitik psikolojide kahramanın yolculuğu kavramıyla örtüşür. Yaşnameler genellikle iki kısma ayrılır. Bazı yaşnamelerde bezm-i eleste ruhların ikrarı, daha sonra maddi dünyaya yolculuğu detaylı şekilde işlenmektedir. Bazı yaşnamelerde ise insanın ana rahmine düşmesinden mezara kadarki ve sonraki macerası anlatılmaktadır. Her iki durumda insan sanki gurbet yolculuğuna çıkmış gibidir. Meriç Harmancı, araştırmasında Campbell'den hareketle anne rahmini gurbetle eşleştirmektedir: *"Gurbet... aynı zamanda annenin rahmi anlamına gelir. Bireyi yeniden doğuran, doğum öncesi bütün iyi ve kötü durumlara hazırlık sağlayan rahim karşılığıdır. Bir bilinmeyen olan ve tam olarak hissedilemeyen bu derin eşik, ruhsal yolculuğun belki de en karanlık yeridir. Kahramanın en yulgın ve en cansız görüldüğü bu arketip aynı zamanda kahramanlığı başlatacak olan ve rahim gibi canlılık verecek olan bir mekanıdır"* (Harmancı 2013: 921). Gurbet, tasavvufta

ruhun kâmilleşmesinde önemli bir aşamadır. Ruhun yolculuğunda anne rahmini kahramanın birinci mağarası, gerçek dünyayı ise ikinci mağarası olarak değerlendirirsek bireyselleşme sürecinde engel ve zorlukların kahramanın doğuşundan itibaren ona eşlik ettiğini göz ardı edemeyiz. M. Eliade bu süreci "yenidoğum" olarak nitelendirilir ve bu doğumun üç aşamalı ritüelle gerçekleştiğini vurgular: *Erginleme, topluluğa katılmanın ayinsel bir ölüm ve dirilişi de içeren "yenidoğum" olduğu uzun süredir bilinmektedir... bunun kutsal ritüellerimizde üç çok önemli uygulaması var. Birincisi kısır bir rahmin döllenmesi ritüelinde geçer. İkincisi zihnin ve bedeninin aydınlanması ritüelinde geçer. Üçüncü ve sonuncusu da ölüm, savaş, vaftiz, soyağacı belirlemeleri gibi, rahiplerin özellikle ilgilendiği önemli ve yüce konularda geçer* (Eliade 1994: 84-86). Görüldüğü üzere arketip eleştiride kahramanın yolculuğu sembolik mağara kavramıyla örtüştürülerek "yeniden doğum" olarak nitelendirilir. Folklor örneklerinde erginleme yolculuğuna çıkan kahramanın zihinsel ve fiziksel sınavlarda kendini kanıtlamasıyla belirir. Tasavvufta ise ruhun Tanrıya doğru yolculuğunda âşığın çilelerden geçmesi onun erginleşmesi ve kâmilleşmesi için "yeniden doğum"larıdır. M. Eliade'nin kaydettiği "ölüm" aşaması özellikle yaşnamelerde kahramanın öbür dünyaya yolculuğunun başlangıcı olarak addedilir. Bu açıdan "seyr ü sülûk"la "bireyselleşme süreci"nin benzerliği, kahramanın yolculuğunda aynı aşama olması dikkat çekicidir. *"Tasavvufta "seyr ü sülûk",*

analitik psikolojide “bireyleşme süreci” olarak tanımlanan yola insanı, bilinci ya da kahramanı sürükleyen nedir? Jung’da bireyin kendisini tamamlama gayesi tasavvuftakiyle aynıdır” (Koçak vd. 2011: 639). “Seyr ü sülûk”ta dervişe mürşid, kahramanın dönüşümünde ise yaşlı bilge yardım eder. Jung semantik paradigmaları çeşitlilik arz etse de yardımcı kişiyi ruh arketipi olarak tanımlar.

1. Ruh - Bilge Kişi Arketipi:

Jung’un belirlediği arketipler içerisinde bilge kişi sembolü özel öneme sahiptir. Bu arketip ile aşama arketipi arasında sıkı bir bağ vardır. Yolculuğa çıkan veya bireyselleşme sürecine giren kahraman bir yardımcıya ihtiyaç duyar. Geçmişten günümüze edebî metinlerde bu arketip değişik paradigmalara karşımıza çıkar. “...kişinin yaşamında etkin olabilecek iki arketip, yaşlı bilge adam ve büyükannedir. Jung, yaşlı bilgeyi anlatımın arketipi olarak adlandırmaktadır. (Karagözlü 2012: 1410). Halk anlatılarının çıkış noktası olarak kabul edilen mitlerde, asıl kahramanın yanında yer alan, kahramana yol gösteren, yardım eden ve müşkülünü çözen kutsal varlıklardan söz edilebilir” (Esirgen 2007: 11).

“Yaşlı bilge arketipi kurtarıcı, yol göstericidir. Bilgiyi, akli ve yardımseverliği temsil eder. Kahramanın yolunu ışıktandırır, ona doğru yolu gösterir. Kimi zaman onun yardımı olmadan kişinin yolunu bulması pek de mümkün olmaz; çünkü o kişinin henüz deneyimlemekte olduğu yolu daha önceden deneyimlemiş ve bu bilgilere

erişmiştir. O halde bilge kişinin tavsiyelerine uymak gerekir. Tasavvufta da sufi ya da mürid bir mürşide veya pire ihtiyaç duyar” (Koçak vd. 2011: 644).

Araştırmacılarca değişik görev ve işlevler de yüklenen bilge kişi veya yaşlı adam arketipi Jung’un kendisi tarafından belirttiğimiz gibi ruh arketipi olarak nitelendirilmektedir: “... yaşlı adam bir yandan bilgi, idrak, düşünce, bilgelik, akıllılık ve sezgi, diğer yandan da iyi niyet ve yardımseverlik gibi ahlaki özellikleri temsil eder, ki bunlar onun “ruhsal” karakterini yeterince ortaya koyar” (Jung 2005: 91).

Bilge kişi arketipi yaşnamelerde çeşitli işlevlerle yer alır ve kahramana yol gösterir, yardım eder. *Türk edebiyatında Dede Korkut ve Hızır motifi yaşlı bilge arketipinin en bilinen görünümüdür* (Karagözlü 2012: 1410). Evrim Ölçer Özünel, Oğuz Kağan’ın kendilik arketipinde kahramanın bilge kişi arketipiyle birleşerek insani zaafardan yoksun olması kanısına gelirdemektir (Ölçer Özünel 2014: 18). Ahmed Yesevi de bilge kişinin yaşnamesinde betimlediği imgelerini kendi varlığında yansıttığı için en büyük mutasavvıflardan biri olarak tarihe geçmiştir.

Türk dünyası yaşnamelerinde ervah (ruhlar), Çilten, Hızır, Ulular, Pir-i Mugan, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Fatımatü’z Zahra bilge kişi arketipinin “adaptasyona uğramış” paradigmaları olarak karşımıza çıkar. Bu makalemizde Ahmed Yesevi’nin yaşnamesi örneğinde bilge kişi arketipini değerlendireceğiz.

1.1. Ahmed Yesevi'nin Yaşnamesinde Bilge Kişinin Arketipik İmgeleri ve İşlevleri

Türk dünyasının bilgelerinden olan Ahmed Yesevi, Türk tasavvufunun kurulmasında ve şekillenmesinde büyük katkıları olan tarihi kişiliktir. Ahmed Yesevi Türk şiirinde birçok yeniliklere imza attığı gibi insan ömrünü baştan sona kadar tasavvufi boyutta anlatan ilk yaşnamenin de yazarıdır. Onun yaşnamesindeki arketiplerden birisi de bilge kişi sembolüdür. Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde Bilge Kişi değişik görüntülerle ve işlevlerle karşımıza çıkar ve aşağıdaki tabloda söz konusu arketipin imgeleri ve işlevleri belirtilmiştir:

Şair, yaşnamesine başlarken bir yaşında *ruhların* ona nasip verdiğini,

iki yaşında *peygamberlerin* gelip onu gördüğünü, üç yaşında *Çil-ten'in* (Kırklar) gelip hâlini sorduğunu söyler:

*“Bir yaşında ervah manğa ülüş birdi,
İki yaşda peygamberler kilip kördi,
Üç yaşında Çil-ten kilip halım sordı,
Ol sebebdin altmış üçde kirdim yirge”*
(Yesevi 1991: 60).

Bilge kişi arketipi, yaşnamede diğer kılıklara girmeden önce ilksel imgesiyle (ruhlar şeklinde) karşımıza çıkar. Bezm-i Elest'ten ana rahmine inen ve bedene giren ruhun (kahramanın) yolculuğunun başından ona yardımcı olan bilge kişinin görüntüleri ervah, peygamberler ve Çiltan'dır. *Varlık âleminde her şeyin, özelde insanların var olmaları ve kendilerini*

gerçekleştirmeleri, bir ayrılma olgusu-
nu yaşamalarını gerektirir. *Kâinatın
ve insanın oluşumu yani tasavvuftaki
yedi iniş, ilahi isimlerin zattan ayrıl-
masıdır. İnsanın dünya serüveni de
cennet (gibi yer) den ayrılma arketipi
ile ilişkilidir. İnsanın doğumu anne-
den ayrılması, anne rahmine çocuğun
düşmesi de babadan ayrılmasıdır* (İçli
2013: 1020). Kahraman bu dünyada
yolculuğuna yeni başlamıştır ve arke-
tip semantiğine göre deneyimleri olan
birilerinin yardımına ihtiyaç duymak-
tadır. *Gelenekte bilgelik/aksakallık/
derişlik/seytlik geçiş törenlerinde
(inisiyasyon sürecinde) gerçekleşen ge-
çici statü gibi belirtilmektedir. Başka
sözle bilgelik semantik paradigmine
dâhil olan imgeler kendisinde belirli
beceri ve özellikleri barındıran mas-
kelerdir. Söz konusu aşamaya kadem
koyan imge yeni bilgi ortamına katılır*
(Quliyev 2016: 11). Bir yaşına giren
yaşname kahramanına ilk nasibini ve-
ren ervahtır. Ervahın âşık şiir gelene-
ğinde kahramana mutluluk dilediğini
Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun
“*Ervah, hep bir ağızdan: “Berhudar
ol...” dediler*”- mısrasından da biliriz.

Yaşnamede kutsal ve bilge kişiler
tarafından yönlendirilen ruh nefisini
yenerek kâmil insan olmak ve cananı-
na geri dönmek kaygısındadır:

“*Altmış üçde nida kıldı kul yirge gir,
Hem canıng min cananıng min canıngı bir,
Hu şemşirin kolğa alıp nefsingni kır,
Bir ü barım didarıngı körer min mü?”*
(Yesevi 1991: 92).

Tasavvufta kahramanın çıktığı
yolda karşısına çıkan başlıca engel
şeytanın vesvesesi ve nefsidir. Dervi-
şin çıktığı yol kendi içinden geçer ve
içindeki en büyük düşmanı da nefsidir.
Bu nefsi kırmak için Ahmed Yesevi 4
kapı 40 makam felsefesini geliştirmiş,
araç olarak ise “Hu şemşiri”ni göster-
miştir. Allah’a giden yolda kahrama-
nın sıradaki yardımcısı peygamberler-
dir. Peygamberler Allah’ın insanlara
gönderdiği elçilerdir. Bu elçilerin mis-
yonu ise insanlığa doğru yolu göster-
mektir. Bu anlamda peygamberlerin
işleviyle bilge kişi arketipinin görevi
örtüşmektedir. İki yaşında peygam-
berlerin Yesevi’nin hâlini sormaları da
yeni doğduğu dünyada onu kutsamak
ve hayırlı yolculuk dilemektir. Üç ya-
şında ise bilge kişi arketipi başka bir
maskeyle tezahür eder – Kırklar şek-
linde. Arketip kuramına göre “*her defa
yeniden karşımıza çıkan imge eskinin
tekrarı şeklinde yok, modifikasyona
uğramış biçimde tezahür eder*” (Dav-
letşina).

Bu bağlamda değişik yaşlarda
kahramanın karşısına çıkan ruh ar-
ketipinin tezahür şekilleri farklı, iş-
levleri ise aynı ve yakındır. Çilten
imgesi Orta Asya coğrafyasında Kırk
evliyanın karşılığı olarak bilinmekte-
dir. Belirtmek istiyoruz ki, Köroğlu
destanının Uygur varyantındaki yaş-
name örneğinde de mezarda doğan
kahraman ışıklı dünyaya çıktıktan
sonra Hızır ve Çilten ona hayır dua
ederler. Çilten Farsça “çihil” ve Arap-
ça “ten” kelimelerinden oluşmuştur.
Efrasiyap Gemalmaz’a göre, Ahmed
Yesevi “*Farsçadan sadece kelimele-*

ri değil, yer yer içlerinde Arapça ve Türkçe kelimeleri de bulduran kuruluşları” almıştır ve Çiltten kelimesi de bunun net örneklerindedir. Âşıklık geleneğinde de Çiltten’in geçiş törenlerinde kahramana yardımcı olması ve erginleşmesinde yer alması araştırmacılarca vurgulanmaktadır. “*Aşk bâdesini âşık adayına Hızır, Hızır-İlyas, Üçler, Kırklar, Pîr-i Mugan, bir ya da üç derviş, Hazret-i Ali, yaşlı bir adam, ihtiyar bir kadın yahut usta bir âşık sunabilir. İsimler farklı olsa da işlevleri hep aynıdır*” (Şişman 2015: 317). Bâde motifi âşık ve Türk divan şiirinde sık sık karşımıza çıkmakla birlikte ilk örneğine Ahmed Yesevi şiirinde rastlıyoruz. Bu şarap Çiltten’le de içilir:

*“On sikizde Çil-ten birle şarab içtim,
Zikrin aytıp hazır turup kögsüm tiştim,
Ruzi kıldı cennet kızıp hurlar kuçtum,
Hak Mustafa cemallerin kördüm muna”*
(Yesevi 1991: 68).

Ahmed Yesevi’nin yaşnamesinde bilge kişi arketipi olarak Hızır özel bir yer tutar. *Hızır’ın Türk kültüründeki boz atlı yol iyesi ile ilişkili olduğunu ve yola çıkanlara rehberlik ettiği göz önüne alındığında Hızır’ın Ahmed Yesevi’ye rehberlik etmesi ve en nihayetinde onunla özdeşleşmesi farklı bir boyut kazanır* (Özünel Ölçer 2016: 25). O sanki kahramanın yol arkadaşıdır, değişik yaşlarında aniden yetişir. Jung’a göre “...*dost, kimilerinin karşısına İsa ya da Hızır, görünen ya da görünmeyen bir guru olarak da çıkabilir*” (2005: 65). Yesevi’nin kâmilleşme sürecinde, seyr-i sülükunda en büyük

yardımcı ve dostu Hızır’dır. *Hızır yalnızca yüce bilgeliği değil, bilgelik olmasına rağmen insan aklının ermeyeceği davranışları da temsil eder* (Jung 2005: 71). Türk halk anlatılarında “bilge adam”ın rüyalarda belirdiği ve bu rüyalarda gelecekte haber verdiği ya da kahramanın karşılaştığı güçlüğü çözmeye ona yol gösterdiği görülmektedir. *Şamanist Altay ve Sibiryâ masallarında rüyalara giren bilge adam çoğunlukla Hızır’dır* (Esirgen 2007: 86). Dört yaşından itibaren Yesevi’nin çıktığı yolda Hızır ona eşlik eder:

*“Tört yaşında hak Mustafa birdi hurma,
Yol körsettim yolğa kirdi niçe gümrah,
Kayda barsam Hızır Baba’m manga hemrah,
Ol sebebdin altmış üçde kirdim yirge”*
(Yesevi 1991: 62).

Ahmed Yesevi şiirinde mey içiren sadece Çiltten değil, Hızır da onun derviş gibi erginleşmesinde yer alan ve bade sunan kişilerdendir. Yaşnamede Hızır iki kez mey içirir, ikinci badeyi vermekte amacı onu Hak yoluna salmaktır:

*“Otuz birde Hızır Baba’m mey içürdi,
Vücutımdın Azazil’ni pak kaçürdi,
Sevda kıldım yazuklarım Hak kiçürdi,
Andın songra Hak yolğa saldı, dostlar”*
(Yesevi 1991: 76).

Şiirden anlaşıldığı üzere derviş ömrünün sonuna kadar nefsiyle mücadele etmeli ve Hak yolundan sapmamalıdır. Allah’tan uzaklaşma, dünya hevesine dalma zamanı Hızır hemen yetişir ve kahramanın yoluna devam etmesini sağlar. Jung, *Anali-*

tik Psikoloji eserinde Hızır konusuna değinir. Kur'an'ın Kehf suresinde Hz. Musa ile Hızır olayını inceler ve şu sonuca varır: “...İlk bakışta konuların hiçbiri ile ilişkisi yokmuş gibi görünmesine ve simgesel ifadesine karşılık, bütün psikolojik açıdan tanrılaşma süreci dediğimiz şeyin ruhsal dönüşümün ya da yeniden doğuşun mükemmel bir görünümünü vermektedir. Süreç bilinç alanının dışına çıkmakta ve bir arkadaşın ya da bir arkadaş ile serüvenlerinin gizemli efsanesi gibi anlatılmaktadır. Mantık silsilesi izlenmemesi ve simgesel bir ifade kullanılması bundandır. Her şeye rağmen bu efsane gizemli dönüşüm arketipini çok iyi anlatmaktadır. Arabın tutku dolu dinsel eros'u bununla tamamıyla tatmin olmaktadır. Hızır figürünün İslâm tasavvufunda önemli rol oynaması bundandır” (Jung 2006: 360). Ahmed Yesevi'nin de dönüşümünde, bireleşme sürecinde Hızır özel önem arz eder.

Ahmed Yesevi'nin gönlünde ilahi aşk ateşinin alevlenmesinde, dönüşüm veya kâmilleşme sürecinde, sadece Çilten ve Hızır değil Ulular (Büzürg) da iştirak eder:

*“Nagehanı tururımda kamuğ büzürg,
Hak ışkını könglüm içre saldı dostlar,
Hızır Baba'm hazır turup lutf eyleben,
Meded kılıp ilgin tutup aldı, dostlar”*
(Yesevi 1991: 76).

Ahmed Yesevi şiirinde bilge kişi arketipinin diğer görüntü şekli Pir-i Mugan'dır. Âşıklık geleneğinde bade içtikten sonra şiir söylemeye başlayan kahramanlar gibi Pir-i Mugan'ın mey

içirmesiyle de Yesevi, hikmetlerini söylemeye başlar:

*“Sikizimde sikiz yandın yol açıldı,
Hikmet ayt dip başlarımğa nur saçıldı,
Bihamdi'llah pir-i mugan mey içürdi,
Ol sebeddin altmış üçde kirdim yirge”*
(Yesevi 1991: 64).

Pir-i Mugan'ın badesinden Yesevi bir kez değil, iki kez tadar. Bunların işlevleri farklıdır. Sekiz yaşında içtiği meyın etkisiyle hikmetler söylemeye başlarsa, otuz dokuz yaşında ise yeniden yol bulmak, günahlardan arınmak için Pir-i Mugan yetişir:

*“Pir-i mugan curasudın katre tattım,
Yol tapay dip başım birle tünler kattım,
Bihamdi'llah lutf eyledi nurğa battım,
Köngül kıstı la-mekânğa yitti, dostlar”*
(Yesevi 1991: 80).

Yesevi, elli yedi yaşında ise Pir-i Mugan'ın elinden tutmasından bahseder. Böylece Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde bilge kişi arketipi birkaç semantik paradigmayla belirlemekle birlikte, her maske de kahramanın yolculuğunda birkaç defa karşısına çıkar ve yardımda bulunur.

Jung'un tabiriyle “Dost” veya “Bilge Kişi” herhangi bir toplumsal ya da kişisel liderin şahsında da görülebilir. Bilge kişinin metafizik imgeleriyle birlikte Ahmed Yesevi'nin mürşidi Arslan Baba da bahis konusu arketipin işlevlerini taşır. Ahmet Yaşar Ocak “*Ahmed-i Yesevi'nin sūfî formasyonunun daha çok bu zatın etkisiyle teşekkül ettiğini*” yazar (1996: 91). Yesevi kendisi ise yaşnamesinde şöyle der:

“Yiti yaşda Arslan Baba'm izlep taptı,
Her sır körüp perde ile büküp yaptı,
Bihamdî'llah kördüm didi izim öpti,
Ol sebebdin altmış üçde kirdim yirge”
(Yesevi 1991: 62).

Ahmed Yesevi, 63 yaşında Hz. Muhammed'e aşkını ve sevgisini göstermek için bedensel varlığını “öldürme” çabasıyla yer altına girmiş, ruhsal dönüşümünde yeni bir süreç başlatmıştır. “Ölmeden önceki ölüm”de Muhammed Peygamberi örnek alma bilge kişi arketipinin değişik paradigması olarak yorumlanabilir.

Arketiplerin ilk kaynağının mitler olduğu ve *mitin, donuklaşmış kültürel bir miras olmadığı, sürekli bir dönüşüm, taşınma, aktarılma ve paylaşılma özelliği taşıması, yeni bir anlatıcının, yazarın, icracının ağzında sürekli olarak yenilenmesi* (Aktulum 2014: 286) dikkate alındığında Ahmed Yesevi'nin belleğindeki Türk kültürel değerlerinin İslam öğeleriyle örtüştüğünü ve tasavvufi boyut kazandığını söyleyebiliriz.

Sonuç

Ahmed Yesevi yaşnamesinde ruh arketipinin belirlediğimiz bu paradigmaları onun kâmileşme çabasında, bir derviş olarak olgunlaşmasında yardımcı kişilerdir. Onlar ruhun bütünleşmesi ve Öz'üne geri dönmesinde büyük rol oynarlar. Ahmed Yesevi tarafından kendilik arketipi veya Tanrıyla bütünleşme süreci konül kuşunun (ruhun) lamekâna ulaşması şeklinde sembolize edilir. Bu yeniden doğuşun bir başka biçimi ise bireyin tümüyle yeniden doğuşudur. Yaşna-

mede ruhun kâmileşme sürecinde veya kahramanın sonsuz yolculuğunda üç geçiş ritüelinin olduğunu görüyoruz: Ruhun tene girerek bu dünyaya doğması, ruhun seyr-ü sülukunda nefsiyle mücadelelerinde yeniden doğuşu ve ölümlü lamekânda sonsuzluğa ulaşması. Bu yenilenme, ruhsal bir dönüşümdür. Bu dönüşüm ise tasavvufta âşığın ölerек varlığını değiştirmesidir. Bu dönüşümlerde kahramana yardım eden şahıslar bilge kişi arketipinin değişik görünümleridir. Dikkat edersek bilge kişinin imgesel varlıklarında Hak âşıklarının görüntülerini görebiliriz. Gerek peygamberler, Çil-ten, Hızır, Pir-i Mugan ve Ulular, gerekse de Arslan Baba birer Hak âşıklarıdır. Ahmed Yesevi kendilik arketipinde onların varlığıyla kendi varlığını birleştirerek yolculuğunda *bilgi, idrak, düşünce, bilgelik, akıllılık ve sezgi* bütünlüğünü sergilemeyi becerir. Ahmed Yesevi'nin hikmet-yaşnamesindeki bilge kişi arketipinin görünümleri Türk âşıklarının yaşnamelerinde benzeri imgelerle karşımıza çıkar.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, Namık. Ahmed-i Yesevi'nin Yaşnamesi ve Halk Edebiyatındaki Örnekleriyle Mukayesesi. *Türk Yurdu Dergisi*, 1993, cilt 73, sayı 418, Eylül, s. 20-25.
- Aktulum, Kubilay. “Folklorik İmgelem Bir Toplumsal İmgeler Rezervuarı Olarak İmgelemin Epistemolojik Temellerine Giriş”, *Millî Folklor*, 2014, Yıl 26, Sayı 101, s. 277-290.
- Arikan, Metin. “Kahramanın Dönüşümü”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2005, s. 55-63.
- Atlı, Ferda. “Edebi Metnin ve Yaratıcılığın Kaynağına Ulaşan Yol: Psikanalitik Edebiyat Eleştirisi”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/3, Summer, 2012, s.257 273).

- Celebioğlu, Âmil. "Türk Edebiyatında Yaşnameler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB.Yay., İstanbul, 1998, s. 367-488.
- Davletşina, L.X. Funktsionalny aspekt oraza Mudreça v folklore tatarskoqo naroda. http://www.tatfolk.ru/material_6.htm?random-19.08.2016.
- Duman, Mustafa. "Bozkurttan Hızır'a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz". *Millî Folklor*, 2012, Yıl 24, Sayı 96, s. 190-201.
- Eliade, Mircea. *Ebedi Dönüş Mitosu*. (Çeviren: Ümit Altuğ), İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- Esirgen, Bilge. *Türk Destanlarında Bilge Adam Tipi Üzerine Bir İnceleme*. T.C Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2007.
- Fikrətqızı, Elmira. *Türk Xalqları Ədəbiyyatında Vücutnamələr*. I cild. Elm, Bakı, 2015.
- Gemalmaz, Efrasiyap. Ahmedî Yesevî'nin Hikmetlerinin Dili. <http://incigemalmaz.tripod.com/yazilar/ahmediyesevi.pdf> - 20.08.2016.
- Guerin, W. L.- Labor ve diğer. "Edebiyatta Mitolojik ve Arketipik Yaklaşım Tarzları". (Çeviren: Sever Mustafa), *Millî Folklor*, (1997 Yaz), Ankara, c. 5, S. 34.
- Harmancı, Meriç. "Gurbet Türkülerine Arketipsel Bir Yaklaşım". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/4 Spring 2013., p. 919-926, Ankara-Turkey.
- İçli, Ahmet. "Ruh'un Kendine Yolculuğu: Arketipsel Sembolizm Bağlamında Sihhat ü Maraz Üzerinde Bir İnceleme". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/13 Fall 2013, Ankara-Turkey p. 1017-1030.
- Jung, Carl Gustav. *Analitik Psikoloji*. (Çeviren: Ender Gürol). Payel Yayınevi, İstanbul, 2006.
- _____. *Dört Arketip*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.
- Karagözlü, Volkan. "Arketipsel Sembolizm Bağlamında Mihr ü Vefâ Mesnevisinin İncelenmesi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume, 7/1, Turkey, 2012.
- Kaya, Doğan. *Yaşnameler*. Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Koçak, Aynur - Mollaibrahimoğlu, Çiğdem. Yunus Emre'de Arketipsel İmgeler: "Risaletü'n Nushiyye" Örneği. X. *Uluslararası Yunus Emre Sevgi Şöleni Bildirileri* (06-08 Mayıs 2010), 2011, s. 635-646.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Süfiliğine Bakışlar*. İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ölçer Özünel, Evrim. "Halk muhayyilesi"nde Bir Kahraman Olarak Ahmed Yesevî'nin Olağanüstü İktidar Yolculuğu". *Millî Folklor*, 2016, Yıl 28, Sayı 112, s. 15-29.
- _____. "Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanında İktidar Ve Kut". *Millî Folklor*, 2014, Yıl 26, Sayı 104, s. 5-19.
- Quliyev, Hikmət, *Müdrük Qoca Arxetipinin Semantik Strukturu və Paradiqmaları*. Elm və Təhsil, Bakı, 2016.
- Şişman, Bekir. Günümüz Âşıklarında "Rüya ve Bâde Motifi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt: 8 Sayı: 41 Aralık 2015:316-323.
- Tek, Zeynep. "Safiye Erol'un Dineyri Papazı Adlı Romanında Yüce Arketipinin Görünümü". *Bizim Külliye Dergisi*, sayı: 66, 2015-2016: 72-77.
- Yesevi, Ahmed-i. *Divân-ı Hikmet Seçmeler*. (Hazırlayan: Kemal Eraslan), Kültür Bakanlığı yay., II. Baskı, Ankara, 1991.